

روش پژوهش در دانش

تفسیر قرآن

منوچهر ذوالفقاری

کارشناس ارشد جامعه‌شناسی و دبیر علوم اجتماعی نهاوند

اشاره

امروزه مبحث «روش‌شناسی» در هر دانشی، یکی از مبانی اصلی و اولیه آن دانش به شمار می‌رود و هیچ دانشی از روش بی‌بهره نیست. دانش تفسیر هم یکی از دانش‌هایی است که بین سایر دانش‌های اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد و مسلماً نمی‌تواند از روش پژوهش بی‌بهره باشد. این دانش از همان آغاز به گونه جدی مورد توجه مسلمانان قرار گرفته است. بین متون دینی اسلامی، شاید متن قرآن به تنهایی به اندازه و یا حتی بیشتر از تمام متون دینی مورد تفسیر واقع شده و به همین سبب لفظ «تفسیر» با «تفسیر قرآن» مرادف گشته است.

دامنه تفسیر، با انگیزه فهم قرآن، روز به روز گسترده‌تر شده، به نحوی که در زمان حاضر چند جلد کتاب مورد نیاز است تا اسامی مفسران و آثار تدوین‌شده آن‌ها در این زمینه نگاشته شود. امروزه تفسیر از حالت یک دانش نظری محض خارج شده و در صدد نزدیک شدن به عینیت‌ها و پاسخ دادن به نیازهای زندگی در حرکت است. برای تحکیم ارکان و پیشرفت دانش تفسیر، ضرورت

دارد همانند علوم دیگر، روش‌های مورد استفاده این دانش در حل مسائل خود شناخته شوند. نوشته حاضر هم در پی این امر مهم و ضروری، در صدد است که روش و مراحل مورد استفاده در علم تفسیر را معرفی کند. در تفسیر آیات قرآن، مفسر معمولاً مراحل زیر را طی می‌کند:

۱. فهم مفردات آیات و مشخص کردن معانی آن‌ها؛
 ۲. فهم ترکیب آیات؛
 ۳. فهم ارتباط و پیوند آیات یک سوره با هم و مشخص کردن جایگاه هر آیه در سوره مورد نظر؛
 ۴. شناختن شأن نزول و اسباب صدور آیات؛
 ۵. تشکیل خانواده آیات و دیدن آیات مشابه در سوره‌های دیگر در تفسیر یک آیه؛
 ۶. استفاده از احادیث و روایات ائمه اطهار(ع) در تفسیر آیات؛
 ۷. مطالعه و بررسی تاریخ نزول آیات؛
 ۸. توجه به مکان نزول آیات؛
 ۹. توجه به دستاوردهای علوم بشری در فهم و تفسیر آیات؛
- این مراحل در متن نوشته حاضر به صورت بسیار

ساده و خلاصه مورد بحث قرار گرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها: روش تحقیق، روش‌شناسی تحقیق، علوم اسلامی، تفسیر

مقدمه

به‌طور کلی امروزه علوم گوناگون مسائل خود را با استفاده از روش علمی بررسی می‌کنند و هیچ علمی فاقد روش نیست. دستاوردهای هر تحقیق علمی در صورتی دارای ارزش و قابل اطمینان و اتکا هستند که با روش‌های درست حاصل شده باشند. از طرف دیگر، یکی از راه‌های منظم و اصولی برآورده شدن حس کنجکاوی انسان، استفاده از فنون و روش‌های تحقیق است. هر چند که بین روش‌های تحقیق در علوم مختلف کم و بیش تفاوت‌هایی وجود دارد، اما در عین حال اصول و مفاهیم مشترک زیادی نیز وجود دارند.

کاربرد روش‌های تحقیق در حوزه علوم اسلامی از گذشته‌های دور همواره مدنظر اندیشمندان بوده است. اما از ابتدای قرن بیستم به بعد، به موازات پیشرفت روش‌های پژوهش در سایر علوم، فصل نوینی در ایجاد و استحکام پایه‌های پژوهش و کاربرد روش‌های آن در حوزه علوم اسلامی پی‌ریزی شده است. بنابراین شایسته است که پژوهشگران این علوم مفاهیم نوین پژوهش علمی را به خوبی درک کنند، در پیچیدگی کاربست مؤثر این مفاهیم و روش‌ها سردرگم نشوند و حداقل با جنبه‌های کاربردی و ماهیت نظری این روش‌ها آشنا باشند. برای تحکیم ارکان و پیشرفت علوم اسلامی ضرورت دارد همانند دیگر علوم، روش‌های مورد استفاده این دانش‌ها در حل مسائل خود شناخته شوند. این نوشته هم در پی این امر مهم و ضروری، درصدد است که روش‌ها و یا به عبارت دقیق‌تر، تکنیک‌های مورد استفاده در علم تفسیر قرآن را معرفی کند.

روش تفسیر و مراحل آن

در تفسیر آیات قرآن، مفسر معمولاً مراحل زیر را طی می‌کند:

۱. فهم مفردات آیات و مشخص کردن معانی آن‌ها

برای تفسیر هر آیه‌ای از آیات قرآن، مفسر ابتدا به فهم مفردات و معانی و ترکیب آن‌ها نیاز دارد. برای مثال، علامه طباطبایی در تفسیر آیه «یا ایها الناس کلو مما فی الارض حلالاً طیباً و لا تتبعوا

خطوات الشیطان انه لکم عدو المبین» (بقره/۱۶۸)، ابتدا کلمه «ناس» را به معنای عموم مردم گرفته است و نه مؤمنین. سپس کلمه «حلال» را در مقابل کلمه «حرام» قرار داده و آن را ممنوع معنا کرده است. همچنین کلمه «حل» را، هم در مقابل حرمت و حرم قرار داده و هم در برابر عقد و در تمامی موارد آن را «آزادی در عمل و اثر» معنا کرده است. دیگر اینکه کلمه «طیب» را هم به معنای سخنی گرفته که گوش را از شنیدنش خوش آید. سرانجام، «خطوات شیطان» را عبارت از اموری دانسته است که نسبتش به عرض شیطان - یعنی اغوا به وسیله شرک - نسبت گام‌هایی است که یک رونده به سوی مقصد خود برمی‌دارد [طباطبایی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۵۹۷-۵۹۴].

۲. فهم ترکیب آیات

مفسر در سیر فهم هر آیه، پس از فهم مفردات آن، به مرحله‌ای می‌رسد که با کنار هم نهادن واژه‌ها، بهره گرفتن از دانش نحو و آگاهی از نقش کلمه در جمله، به معنای ترکیب آیه دست می‌یابد. مانند مثال بالا که علامه پس از بحث مفردشناسی و کنار هم قرار دادن معانی واژه‌ها به معنای آیه دست می‌یابد و به تفسیر آن می‌پردازد. البته مفسر باید با ترکیب‌های ادبی به کار رفته در هر آیه، نظیر تشبیه، استعاره، کنایه و غیره نیز آشنا باشد.

۳. فهم ارتباط و پیوند آیات یک سوره با هم و مشخص کردن جایگاه هر آیه در سوره مورد نظر

از اقدامات مهم مفسر در تفسیر آیات قرآن، مشخص کردن ارتباط و پیوند معنایی و محتوایی هر آیه با آیات قبل و بعد از آن است که زمینه را برای فهم و تفسیر بهتر آیات فراهم می‌آورد؛ کاری که علامه طباطبایی در تفسیر وزین «المیزان» انجام داده است.

۴. شناختن شأن نزول و اسباب صدور آیات

برخی از آیات قرآن کریم به دنبال واقعه یا حادثه، یا سؤال و پرسشی نزول یافته‌اند. لذا شناختن اسباب نزول و وقایع مربوط به آن، در فهمیدن حقایق قرآن مؤثر می‌افتد. اگر مفسر در شأن نزول آیات شناخت کاملی نداشته باشد، چه بسا در معانی و تفسیر آیات دچار اشتباه شود.

از جمله اموری که در شناخت شأن نزول لازم است، شناختن افرادی است که به نام آن‌ها و یا برای آن‌ها آیه یا سوره‌ای نازل شده است. بعضی

از اقدامات مهم مفسر در تفسیر آیات قرآن، مشخص کردن ارتباط و پیوند معنایی و محتوایی هر آیه با آیات قبل و بعد از آن است که زمینه را برای فهم و تفسیر بهتر آیات فراهم می‌آورد؛ کاری که علامه طباطبایی در تفسیر وزین «المیزان» انجام داده است

منابع

۱. قرآن کریم
۲. ازکیا، مصطفی و دربان آستانه، علیرضا (۱۳۸۹). **روش‌های کاربردی تحقیق**. انتشارات کیهان. تهران.
۳. دلاور، علی (۱۳۸۹). **روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی**. نشر ویرایش. تهران.
۴. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۴۴). **تفسیر المیزان**. ترجمه جمعی از مترجمان زیر نظر ناصر مکارم شیرازی. نشر بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی یا همکاری مؤسسه نشر فرهنگی رجاء و مؤسسه امیرکبیر. تهران.
۵. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۵). **مبانی روش‌های تفسیر قرآن**. انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. تهران.
۶. محدثی، جواد (۱۳۷۴). **روش‌ها**. نشر معروف. قم.
۷. مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). **کلیات علوم اسلامی (ج)**. تهران، انتشارات صدرا. تهران.
۸. معین، محمد (۱۳۷۱). **فرهنگ فارسی**. انتشارات امیرکبیر. تهران.
۹. میرزایی، خلیل (۱۳۸۸). **پژوهش، پژوهشگری و پژوهش‌نامه‌نویسی**. انتشارات جامعه‌شناسان. تهران.
۱۰. نادری، عزت‌الله و سیف نراقی، مریم (۱۳۸۲). **روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی**. انتشارات بدر. تهران.
۱۱. نبوی، بهروز (۱۳۷۱). **مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم اجتماعی**. کتابخانه فروردین. تهران.
۱۲. نقیبی، ابوالقاسم (۱۳۹۰). **روش تحقیق در علوم اسلامی**. مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور. تهران.
۱۳. نکونام، جعفر (۱۳۹۰). **روش تحقیق با تأکید بر علوم اسلامی**. انتشارات دانشگاه قم.

از این آیات جنبه اختصاصی دارند و برخی قابل تعمیم به دیگران هستند. چنان که بعضی از احکام مربوط به زنان رسول اکرم (ص) به آن‌ها اختصاص دارد، ولی آیه متضمن «حکم لعان»، اگرچه در شأن **هلال بن امیه** نازل شده، جنبه اختصاصی نداشته و قابل تعمیم به عموم است [نقیبى، ۱۳۹۰: ۲۷-۲۶].

۵. تشکیل خانواده آیات و دیدن آیات مشابه در سوره‌های دیگر در تفسیر یک آیه
تحقیق در زمینه مدلول یک آیه، مفسر را بر آن می‌دارد که با توجه به احتمال فرینت تخصیص، تقیید و تبیین، تمامی آیات قرآنی هم‌مضمون با آیه مورد نظر را در یک خانواده جمع‌آوری و با تجمیع آن‌ها به حقیقت پیام الهی دست پیدا کند. علاوه بر این، مزیت دیگر تشکیل خانواده آیات این است که امکان تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر موضوعی قرآن را فراهم می‌آورد؛ مانند کاری که علامه طباطبایی در تفسیر المیزان انجام داده است. برای مثال، ایشان در تفسیر آیه «الحمد لله رب العالمین» به آیات فراوانی استناد می‌کند که عبارت‌اند از: غافر/۶۲؛ سجده/۷؛ زمر/۴؛ طه/۸؛ ۱۱۰ و ۱۱۱؛ اعراف/۱۸۰؛ صافات/۱۶۰؛ مؤمنون/۲۸؛ ابراهیم/۳۹؛ نمل/۱۵ و ۹۳؛ یونس/۱۰؛ شورا/۵؛ رعد/۱۳؛ اسراء/۴۴؛ نحل/۷۴ [طباطبایی، ۱۳۶۴، ج: ۱، ۲۳-۲۰].

۶. استفاده از احادیث و روایات ائمه اطهار (ع) در تفسیر آیات
مفسر موظف است در مواقعی که یک آیه و یا آیات مشابه آن تنها به ذکر کلیاتی در زمینه عقاید، احکام و اخلاق اکتفا کرده، یا اینکه آیه از عمق معنایی برخوردار است، و یا برای تکمیل بحث تفسیری، از منابع روایی در تفسیر استفاده کند. البته این موضوع با رویکرد نقلی در تفسیر قرآن تفاوت دارد. این فعل را هم علامه طباطبایی در المیزان انجام داده است. برای نمونه، ایشان در تکمیل تفسیر آیه شریفه «و اذا بتلی ابراهیم ربه بکلمات فاتمهن قال انی جاعلک للناس اماما قال و من ذریتی قال لاینال عهدی الظالمین» (بقره/۱۲۴)، به روایاتی از پیامبر اکرم (ص)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) استناد کرده است [همان، ص ۳۸۷-۳۸۲].

۷. مطالعه و بررسی تاریخ نزول آیات
بسیاری از آیات قرآن معمولاً بر مبنای شرایط

خاص سیاسی و اجتماعی زمان خود نازل شده‌اند. بی‌توجهی به این حقیقت ممکن است مفسر را در تفسیر پاره‌ای از آیات به اشتباه و انحراف دچار کند. مثلاً اگر فردی نداند که سوره «بلد» در دوره مکی و خطاب به مشرکان قریش نازل شده، ممکن است تصور کند آیه «فک رقبه» خطاب به مؤمنان و به معنای آزاد کردن برده مسلمان است. سیاق آیه مذکور نشان می‌دهد که مخاطب آن مؤمنان نبودند، بلکه مشرکان بودند؛ چون در ادامه آمده است: «ثم کان من الذین آمنوا و تواصوا بالصبر و تواصوا بالمرحمة اولئک اصحاب الیمین». بی‌تردید با فرض مکی بودن این سوره و خطاب به مشرکان قریش بودن آن، چنان معنایی یعنی خطاب به مؤمنان بودن آن بی‌وجه خواهد بود [نکونام، ۱۳۹۰: ۲۱۹].

۸. توجه به مکان نزول آیات

موقعیت مکانی و جغرافیایی نزول آیات قرآن فرینت دیگری برای فهم آن‌ها محسوب می‌شود و در مواردی بی‌توجهی به آن، فهم معنایی و مقاصد آن‌ها را دشوار می‌سازد. برای مثال، در دو جا از قرآن در گزارش نخستین باری که پیامبر اسلام جبرئیل را دیده، آمده است که آن حضرت او را در افق دید: اول در سوره «تکویر» با این عبارت: «ولقد راه بالافق المبین» و دوم در سوره «نجم» به این تعبیر: «و هو بالافق الاعلی». از طرف دیگر، در روایات در تفسیر «افق مبین» آمده است که اولین وحی جبرئیل به پیامبر اسلام در غار حرا بود. وقتی این دو نکته با نکتة سومی مورد توجه قرار بگیرد که در ورودی غار حرا به سمت مشرق است، معنای افق مبین یا «افق اعلی» در آیات مذکور روشن خواهد شد. به موجب این سه نکته باید گفت: پیامبر اسلام جبرئیل را دم در غار حرا در افق مشرق دیده است [همان، ص ۲۲۰].

۹. توجه به دستاوردهای علوم بشری در فهم و تفسیر آیات

برخی از دستاوردهای بشری موجب تغییر و اصلاح فهم ما از بعضی از آیات قرآنی می‌شوند. اگرچه این موضوع عمومی، همیشگی و ضروری نیست، ولی نمی‌توان آن را انکار کرد. در عین حال باید به این نکته توجه داشت که بهره‌گیری از علوم بشری در زمینه تفسیر مفاد یک آیه، نیازمند دانش فراوان و به‌کارگیری مهارت‌های اجتهادی است.